

Zabezpieczenie wypadkowe osób uprawnionych do emerytury rolniczej, które nie zaprzestały prowadzenia działalności rolniczej*

Ernest Nasternak

Abstrakt

Opracowanie ma na celu wskazanie pożądanego kierunku zmian w części wypadkowej ubezpieczenia społecznego rolników, aby zapewnić ochronę ubezpieczeniową wszystkim osobom narażonym na wypadek przy pracy rolniczej. Potrzeba taka podyktowana jest przede wszystkim zmianami ustawowymi dokonanymi w 2022 roku. Zgodnie z nimi osoby uprawnione do emerytury rolniczej bez żadnych ograniczeń mogą łączyć pobieranie emerytury rolniczej w pełnej wysokości z prowadzeniem działalności rolniczej w posiadanym gospodarstwie rolnym, pozostając poza zakresem ochrony z ubezpieczenia wypadkowego. Należy mieć na względzie, że celem każdego systemu zabezpieczenia społecznego powinno być zapewnienie ochrony osobom wykonującym określoną działalność w postaci świadczeń z ubezpieczenia społecznego, co ma im zagwarantować zaspokojenie potrzeb, które ustawodawca uznał za istotne społecznie. Niewątpliwie za takie uznał objęcie ochroną ubezpieczeniową osób narażonych na wypadek przy pracy rolniczej przez stworzenie odrębnego uregulowania w tym zakresie w przepisach o ubezpieczeniu społecznym rolników. Stąd potrzeba rozważenia ww. zmian.

Słowa kluczowe: jednorazowe odszkodowanie, ubezpieczenie społeczne rolników.

* Artykuł przedstawia poglądy autora.

Ernest Nasternak, dr. nauk prawnych, radca prawny, Wydział Samochodów i Maszyn Roboczych, Politechnika Warszawska.

Wstęp

W ustawie z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz. U. 2023 poz. 208 i 337) ryzyka ubezpieczeniowe zostały podzielone na dwie części. Pierwsza część dotyczy ryzyk emerytalnych i rentowych, a druga – ryzyk związanych z wypadkiem, chorobą i macierzyństwem. Podział ten jest konsekwencją różnego sposobu organizacji i finansowania obu części ubezpieczenia społecznego rolników. Tylko ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie jest zbudowane na zasadzie samofinansowania. Środki na sfinansowanie tych świadczeń pochodzą w przeważającej mierze ze składek na ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie, które tworzą Fundusz Składowy Ubezpieczenia Społecznego Rolników posiadający osobowość prawną na podstawie ww. ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników.

Zasadniczo ubezpieczeniu wypadkowemu, chorobowemu i macierzyńskiemu podlega z mocy ustawy rolnik, którego gospodarstwo obejmuje obszar użytków rolnych powyżej 1 ha przeliczeniowego lub dział specjalny produkcji rolnej. Oprócz rolnika z mocy ustawy temu ubezpieczeniu podlega domownik rolnika¹. Kolejnym warunkiem umożliwiającym podleganie temu ubezpieczeniu zarówno przez rolnika, jak i domownika jest to, że obaj nie podlegają innemu ubezpieczeniu społecznemu lub nie mają ustalonego prawa do emerytury lub renty albo nie mają ustalonego prawa do zasiłku chorobowego i świadczenia rehabilitacyjnego, do których przysługuje prawo z tytułu ubezpieczenia chorobowego na podstawie ustawy z 25 czerwca 1999 roku o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa (Dz. U. 2022 poz. 1732 ze zm.).

Świadczeniami z ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego są:

- jednorazowe odszkodowanie z tytułu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu albo śmierci wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej, (jednorazowe odszkodowanie);
- zasiłek chorobowy.

Jednorazowe odszkodowanie przysługuje ubezpieczonemu, który doznał stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej. To wsparcie przysługuje także członkom rodziny osoby ubezpieczonej, która zmarła wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub w związku z rolniczą chorobą zawodową.

1. Za domownika w myśl przepisów ustawy uznaje się osobę bliską rolnikowi, która: (a) ukończyła 16 lat, (b) pozostaje z rolnikiem we wspólnym gospodarstwie domowym lub zamieszkuje na terenie jego gospodarstwa rolnego albo w bliskim sąsiedztwie, (c) stale pracuje w tym gospodarstwie rolnym i nie jest związana z rolnikiem stosunkiem pracy.

Zasiłek chorobowy przysługuje natomiast za okres czasowej niezdolności do pracy ubezpieczonemu, który z powodu choroby jest niezdolny do pracy nieprzerwanie przez co najmniej 30 dni, jednak nie dłużej niż przez 180 dni.

Analizowanemu ubezpieczeniu wypadkowemu, chorobowemu i macierzyńskiemu podlega z mocy ustawy jeszcze pomocnik rolnika. Jest to osoba pełnoletnia, z którą rolnik zawarł umowę o pomocy przy zbiorach i o której mowa w przepisach o ubezpieczeniu społecznym rolników. Pomocnik rolnika podlega ubezpieczeniu wypadkowemu, chorobowemu i macierzyńskiemu wyłącznie w zakresie ograniczonym do jednorazowego odszkodowania.

Ubezpieczeniem wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim można również podlegać w pełnym zakresie na wniosek. Taka możliwość ma miejsce w sytuacji, gdy działalność rolnicza stanowi stałe źródło utrzymania rolnika lub domownika, ale nie spełniają oni warunków określonych dla rolnika i domownika, którzy podlegają temu ubezpieczeniu z mocy ustawy. Temu ubezpieczeniu na wniosek w pełnym zakresie może podlegać także osoba, która będąc rolnikiem przeznaczyła grunty prowadzonego gospodarstwa rolnego do zalesienia na zasadach określonych w odrębnych przepisach.

Co istotne osoby, które nie spełniają warunków do objęcia ich tym ubezpieczeniem z mocy ustawy i dodatkowo mają ustalone prawo do emerytury lub renty czy to z rolniczego, czy powszechnego systemu ubezpieczeń społecznych, mogą być objęte tym ubezpieczeniem na wniosek, ale podobnie jak pomocnicy rolnika wyłącznie w zakresie uprawniającym do jednorazowego odszkodowania. Zatem dla przykładu, osoba uprawniona do emerytury rolniczej i prowadząca nadal działalność rolniczą może na swój wniosek zostać objęta ubezpieczeniem wypadkowym, chorobowym oraz macierzyńskim w ograniczonym zakresie i w razie stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu albo śmierci wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej uzyskać – czy to ona, czy jej rodzina – w razie śmierci jednorazowe odszkodowanie ubezpieczonego.

Do 2016 roku jednym ze świadczeń z ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego był jeszcze zasiłek macierzyński. W związku ze zmianą zasad nabywania tego świadczenia i źródeł finansowania – od 2016 roku – świadczenie to przysługuje z drugiej części ubezpieczenia społecznego rolników, jaką jest ubezpieczenie emerytalno-rentowe. Ze względu na to, że świadczenie to nie jest przedmiotem opracowania, nie będzie ono szerzej analizowane i przedstawiane.

W opracowaniu dominuje metoda badań dogmatyczno-prawnych, polegająca głównie na analizie norm prawa o ubezpieczeniu społecznym rolników. Dodatkowo, po dokonaniu własnych ocen i prezentacji, sformułowano określone wnioski w zakończeniu.

Zabezpieczenie wypadkowe z ubezpieczenia społecznego rolników w kontekście zmian z 2022 roku

Przechodząc do analizy problemu będącego przedmiotem tego artykułu, należy wspomnieć, że zapewnienie bezpieczeństwa socjalnego wymaga prowadzenia aktywnej polityki przez państwo w sferze stosunków społeczno-gospodarczych². Oznacza to, że państwo powinno stworzyć odpowiedni system ochrony na wypadek ryzyk społecznych, ale nie świadczy o tym, że musi ono wyręczać jednostkę od troski o swoje interesy i związanego z tym obowiązku uiszczania składek na ubezpieczenie społeczne, z czym wiąże się możliwość uzyskania odpowiedniego świadczenia w razie wystąpienia ryzyka ubezpieczeniowego.

Należy przypomnieć, że od początku funkcjonowania ustawy z 20 grudnia 1990 roku o ubezpieczeniu społecznym rolników jednym z warunków otrzymania świadczenia emerytalno-rentowego w pełnej wysokości było zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej³. Obecnie norma prawna ulegała zasadniczej zmianie w tym zakresie na podstawie ustawy z 28 kwietnia 2022 roku o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz. U. 2022 poz. 1155). Zgodnie z tą zmianą tylko osoby uprawnione do renty rolniczej są zobowiązane, co do zasady, zaprzestawać prowadzenia działalności rolniczej, jeżeli chcą pobierać przyznane świadczenie w pełnej wysokości. Z kolei osoby uprawnione do emerytury rolniczej nie muszą zaprzestawać prowadzenia działalności rolniczej w celu uzyskania świadczenia w pełnej wysokości. Przedmiotowa zmiana jest pochodną oczekiwań świadczeniobiorców, którzy domagali się umożliwienia im prowadzenia działalności rolniczej po nabyciu prawa do emerytury rolniczej. Świadczy o tym treść uzasadnienia przedmiotowego projektu ustawy, zgodnie z którym zmiana ta jest konsekwencją licznych postulatów rolników, jak i organizacji rolniczych. Jest to zapewne częściowo uzasadnione ze względu na trudną sytuację gospodarczą i niskie rolnicze świadczenia emerytalne (co do zasady niewiele wyższe od najniższej emerytury). Ustawodawca pozbawił się jednak możliwości oddziaływania na zachodzące procesy w polskim rolnictwie, polegające na pożądanej dotychczas wymianie pokoleniowej. Historyczny przegląd

2. A.R. Tokarczuk wskazuje, że zapewnienie bezpieczeństwa socjalnego wymaga od władz publicznych podjęcia interwencjonizmu, który stoi na bakier z liberalnym modelem demokratycznego państwa prawa: A.R. Tokarczuk, *Paradygmatyczne ujęcie koncepcyjnych i ustrojowych aspektów demokratycznego państwa prawa* [w:] *Demokratyczne państwa prawa. Zagadnienia wybrane*, red. M. Aleksandrowicz, A. Jamróz, L. Jamróz, Białystok 2014, s. 148.
3. Szerzej na ten temat E. Nasternak, *Zmierzch pozaubezpieczeniowych funkcji części emerytalnej rolniczego ubezpieczenia społecznego*, „Ubezpieczenia w Rolnictwie – Materiały i Studia” 2022, nr 2(78).

ustaw z zakresu zabezpieczenia społecznego rolników⁴ ukazuje ewolucję wykorzystywanych instrumentów, w tym ubezpieczenia społecznego rolników, do realizacji celów polityki społecznej i rolnej. Rezygnacja z omawianego rozwiązania w ustawie o ubezpieczeniu społecznym rolników może być przyczynkiem, a jednocześnie inspiracją do wskazania innych pozaubezpieczeniowych celów, które powinny być realizowane za pomocą tych przepisów. Artykuł ten nie jest jednak poświęcony ww. zagadnieniu, zatem nie będzie on poddany głębszej analizie.

Warto przypomnieć tylko, że w projekcie ustawy o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników⁵, skierowanym do Sejmu RP, nie zrezygnowano całkowicie z realizacji celów pozaubezpieczeniowych za pośrednictwem regulacji w zakresie ubezpieczenia społecznego rolników. W rządowym projekcie skierowanym do Sejmu RP⁶, zaproponowano zmianę w art. 16 ust. 3, zgodnie z którą tytuł do podlegania ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu z mocy ustawy miało stanowić również prowadzenie działalności rolniczej przez osoby uprawnione do emerytury rolniczej. Jak wynika z uzasadnienia do tej zmiany, była to konsekwencja zmiany w art. 28, zgodnie z którą nie będzie już dochodziło do zawieszania wypłaty części uzupełniającej emerytury rolniczej, jeżeli emeryt nie zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej. W ten sposób, zgodnie z intencją projektodawców zawartą w uzasadnieniu do projektu, opłacanie składek na ubezpieczenie emerytalno-rentowe miało stanowić czynnik wpływający w umiarkowany sposób na wymianę pokoleń, a emeryci osiągający jednocześnie dochody z emerytury oraz działalności rolniczej mieli mieć natomiast większy udział w finansowaniu systemu ubezpieczenia, który tylko w niewielkim stopniu jest finansowany ze składek ubezpieczonych.

Zatem rezygnując z obowiązku zaprzestawania prowadzenia działalności rolniczej w celu wypłaty emerytury rolniczej w pełnej wysokości, projektodawca zamierzał wprowadzić inne rozwiązanie w postaci obowiązku opłacania składki na ubezpieczenie emerytalno-rentowe, które wpisywałoby się, jak wyżej zaznaczono, w logikę, na jakiej zbudowany jest odrębny system ubezpieczenia społecznego rolników.

Z tego rozwiązania zrezygnowano jednak w trakcie prac parlamentarnych. Oznacza to, że ustawodawca postanowił, że część emerytalna ubezpieczenia społecznego rolników będzie pełnić wyłącznie funkcję socjalną, polegającą na zagwarantowaniu bezpieczeństwa materialnego bez związku z pełnioną dotychczas rolą instrumentu polityki państwa wobec rolnictwa i obszarów wiejskich w zakresie przemian generacyjnych na wsi. Należy zwrócić uwagę, że dotychczasowe rozwiązania w omawianym zakresie

4. Ibidem.

5. Projekt ustawy o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników – nr UD273 wykaz prac legislacyjnych i programowych Rady Ministrów.

6. Druk sejmowy nr 2185.

pełniły jeszcze dodatkowe funkcje, gdyż obowiązek zaprzestania prowadzenia działalności rolniczej łączył się przeważnie z przekazaniem następcy gospodarstwa rolnego bądź jego sprzedażą w celu powiększenia innego gospodarstwa. Tym samym zmiana generacyjna w gospodarstwie rolnym zachodziła za życia rolnika. To zapewniało ciągłość gospodarowania, zapobiegało nadmiernemu podziałowi gospodarstwa pomiędzy spadkobierców i tym samym konfliktom w sytuacji dokonywania podziału spadku.

W związku z tym, że na pierwszy plan ustawodawca postanowił wziąć rację osób uprawnionych do rolniczych świadczeń emerytalno-rentowych, a także mając na względzie znaczącą dotację z budżetu państwa do systemu ubezpieczenia społecznego rolników, trudno jest się spodziewać dodatkowych zmian w tym zakresie. Niemniej warto rozważyć potrzebę zmian w części wypadkowej ubezpieczenia społecznego rolników, gdyż pojawiła się kolejna grupa ubezpieczonych pozostających poza ochroną z tego ubezpieczenia – osób uprawnionych do emerytury rolniczej, które kontynuują działalność rolniczą. Tak jak już wspomniano, władza publiczna nie może całkowicie wyręczać jednostki od troski o swoje sprawy życiowe i zgodnie z zasadą subsydiarności regulującą sferę stosunków społecznych w państwie demokratycznym, której wyraz dają przepisy Konstytucji RP, obywatele powinni uczestniczyć w realizacji m.in. systemu zabezpieczenia społecznego. Zasada subsydiarności odgrywa zasadniczą rolę w funkcjonowaniu systemu demokratycznego, a jej znaczenie wyraźnie rośnie, także w wymiarze bezpieczeństwa socjalnego⁷. Szerszym pojęciem niż „bezpieczeństwo socjalne” jest „bezpieczeństwo społeczne”⁸. Bezpieczeństwo socjalne obejmuje wolność od tzw. ryzyk socjalnych, z kolei bezpieczeństwo społeczne oznacza „stan wolności od niedostatku materialnych środków utrzymania i istnienia realnych gwarancji pełnego rozwoju jednostek”⁹. Zatem ustawodawca powinien zwracać uwagę na potrzeby pojawiające się w związku z podejmowanymi zmianami obowiązującego prawa i dostosowywać do nich pozostałe uregulowania w obowiązującym ustawodawstwie. Mam tu na myśli emerytów, którzy obecnie nie są zobowiązani do zaprzestania prowadzenia działalności rolniczej i mogą ją kontynuować wraz z pobieraniem świadczenia emerytalnego. W związku z tym mogą być w znacznie lepszej sytuacji finansowej, gdyż oprócz dochodów z działalności rolniczej otrzymują świadczenie emerytalne z ubezpieczenia społecznego rolników. Jednak w związku z prowadzoną działalnością rolniczą nadal pozostają narażeni na ryzyko związane z wypadkiem przy

7. A.J. Dębicka, *Sprawne państwo. Współczesne koncepcje i instrumenty zarządzania publicznego a administracja publiczna*, Warszawa 2008, s. 76.

8. M. Brzeziński, *Bezpieczeństwo społeczne jako rodzaj bezpieczeństwa. Ustalenia wprowadzające* [w:] *Bezpieczeństwo społeczne. Pojęcia. Uwarunkowania. Wyzwania*, red. A. Skrabacz, S. Sulowski, Warszawa 2012, s. 11 i n.

9. M. Książkowski, *Bezpieczeństwo socjalne* [w:] *Leksykon polityki społecznej*, red. B. Rysz-Kowalczyk, Warszawa 2001, s. 20.

pracy rolniczej i dlatego ustawodawca nie powinien rezygnować zarówno z oddziaływania prewencyjnego wobec tej grupy osób, jak i dodatkowej pomocy z ubezpieczenia w sytuacji wystąpienia ryzyka związanego z tą działalnością. Zatem należy rozważyć zmianę polegającą na obowiązkowym objęciu tej grupy osób ubezpieczeniem wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim w ograniczonym zakresie do jednorazowego odszkodowania, jak ma to miejsce w stosunku do pomocnika rolnika. Jest to tym bardziej uzasadnione, ponieważ w literaturze podkreśla się, że ubezpieczenie wypadkowe chroni ubezpieczonych, którzy przy realizacji swojej aktywności zawodowej są narażeni na doznanie szkody na zdrowiu pozostającej w związku przyczynowym z tą aktywnością. To ubezpieczenie powinno w szczególności chronić osoby nim objęte przed skutkami trwałej lub czasowej niezdolności do pracy oraz zmniejszonej sprawności, będącej następstwem wypadku przy pracy, wypadku zrównanego z wypadkiem przy pracy lub choroby zawodowej. Ponadto ubezpieczenie wypadkowe chroni uprawnione podmioty przed ekonomicznymi skutkami utraty żywiciela. Narzędziem ochrony są świadczenia m.in. o charakterze kompensacyjnym, alimentacyjnym przewidziane w ustawie¹⁰. W związku z tym dopuszczalne jest stwierdzenie, że ubezpieczenie wypadkowe ustanawia uprzywilejowaną ochronę szkód na osobie, doznanych w związku z pracą¹¹. W związku z tym, mając na względzie cel tego ubezpieczenia, nie powinniśmy obowiązkowi objęcia ubezpieczeniem wypadkowym traktować jako uciążliwości, lecz jako konsekwencję tego, że wykonywana działalność stanowi potencjalne zagrożenie doznania szkody na osobie w związku z pracą. Oznacza to, że z założenia ubezpieczenie wypadkowe powinno wkraczać tam, gdzie ryzyko wypadku przy pracy istnieje i w ten sposób chronić ubezpieczonych, a sami ubezpieczeni powinni partycypować w tworzeniu tego systemu ochrony poprzez uiszczanie składek na ubezpieczenie wypadkowe. Zatem głównie z tego względu, że ubezpieczenie wypadkowe nie ma charakteru tylko pracowniczego, gdyż objęte są nim inne tytuły do ubezpieczenia, w tym działalność rolnicza, nie powinna budzić zdziwienia potrzeba wszystkich osób prowadzących m.in. działalność rolniczą, w tym osób uprawnionych do emerytury rolniczej, do podlegania temu ubezpieczeniu. Wynika to z tego, że ochroną ubezpieczenia wypadkowego są objęte różne formy świadczenia pracy (również prowadzenia działalności na własny rachunek), a istotą i decydującym kryterium do objęcia tym ubezpieczeniem powinno być ryzyko niemożności wykonywania pracy czy prowadzenia działalności, które do czasu zdarzenia ubezpieczeniowego były wykonywane, a po jego wystąpieniu – dzięki ubezpieczeniu – mogą zostać objęte ochroną.

10. G. Szyburska-Walczak, *Ubezpieczenia społeczne*, Warszawa 2019, s. 115.

11. W. Witoszko, *Obowiązek ubezpieczenia wypadkowego*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2020, nr 8, s. 18.

Podsumowanie

Potrzeba zmian w przedstawionym zakresie nie powinna budzić wątpliwości. Tym bardziej, że obowiązujące rozwiązania dotyczące tej części ubezpieczenia społecznego rolników nie przystają do zmiany, która weszła w życie w ubiegłym roku, a zgodnie z którą rolnicy po nabyciu prawa do emerytury rolniczej mogą prowadzić działalność rolniczą i nie dochodzi wtedy, tak jak dotychczas, do zawieszenia wypłaty części uzupełniającej emerytury rolniczej. W ten sposób ustawodawca wsłuchując się w żądania ubezpieczonych i emerytów, zrezygnował z realizacji celów pozaubezpieczeniowych, jakie były realizowane przez odrębny system ubezpieczenia społecznego. Zachęcając emerytów do kontynuowania prowadzenia działalności rolniczej, nie dostrzeżono potrzeby objęcia tej grupy ubezpieczonych ochroną ubezpieczeniową ze względu na zagrożenia wypadkowe związane z tą działalnością. Brak właściwego rozwiązania w tym zakresie należy ocenić jako błąd, który wypada naprawić w trakcie kolejnej nowelizacji. Dopiero w efekcie dokonywanych korekt możliwe będzie ukształtowanie jednolitego i zupełnego systemu ubezpieczenia wypadkowego rolników, które w rezultacie powinno objąć wszystkie osoby prowadzące działalność rolniczą niezależnie od tego, czy ich głównym źródłem utrzymania jest działalność rolnicza, czy też działalność pozarolnicza. W związku z tym pierwszym krokiem do reformy w tym zakresie powinno być objęcie z mocy ustawy ubezpieczeniem wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim osób, które nie zaprzestały prowadzenia działalności rolniczej po nabyciu prawa do emerytury rolniczej, a w dalszej kolejności objęcie wszystkich osób prowadzących działalność rolniczą – i narażonych na niebezpieczeństwo wypadku przy pracy w gospodarstwie rolnym – ubezpieczeniem w zakresie prawa do jednorazowego odszkodowania. Dodatkowo dzięki temu możliwe byłoby przekazywanie wszystkim ubezpieczonym wiedzy w zakresie prewencji wypadkowej, jaka jest dostarczana osobom podlegającym ubezpieczeniu społecznemu rolników. Co zatem istotne w obecnym stanie faktycznym i prawnym, znaczna grupa osób prowadzących działalność rolniczą pozostaje poza ochroną ubezpieczeniową, jaką gwarantuje ubezpieczenie wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie oraz nie może korzystać z wiedzy na temat prewencji wypadkowej przekazywanej przez organ rentowy osobom podlegającym temu ubezpieczeniu. W związku z powyższym uzasadnione są zmiany w tym zakresie.

Bibliografia

- Brzeziński M.**, *Bezpieczeństwo społeczne jako rodzaj bezpieczeństwa. Ustalenia wprowadzające* [w:] *Bezpieczeństwo społeczne. Pojęcia. Uwarunkowania. Wyzwania*, red. A. Skrabacz, S. Sulowski, Warszawa 2012.
- Dębicka A.J.**, *Sprawne państwo. Współczesne koncepcje i instrumenty zarządzania publicznego a administracja publiczna*, Warszawa 2008.
- Nasternak E.**, *Zmierzch pozaubezpieczeniowych funkcji części emerytalnej rolniczego ubezpieczenia społecznego*, „Ubezpieczenia w Rolnictwie – Materiały i Studia” 2022, nr 2(78).
- Księżopolski M.**, *Bezpieczeństwo socjalne* [w:] *Leksykon polityki społecznej*, red. B Rysz-Kowalczyk, Warszawa 2001.
- Szyburska-Walczak G.**, *Ubezpieczenia społeczne*, Warszawa 2019.
- Tokarczuk A.R.**, *Paradygmatyczne ujęcie koncepcyjnych i ustrojowych aspektów demokratycznego państwa prawa* [w:] *Demokratyczne państwa prawa. Zagadnienia wybrane*, red. M. Aleksandrowicz, A. Jamróz, L. Jamróz, Białystok 2014.
- Witoszko W.**, *Obowiązek ubezpieczenia wypadkowego*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2020, nr 8.

otrzymano: 04.04.2023
zaakceptowano: 16.10.2023

